

**«KO'Z» KONSEPTINING QIYOSIY JIHATDAN REPREZENTATSIYASINING
VERBAL VOSITALARI
(Rus va o'zbek tillari misolida)**

Usmanova Dildora Abdunazar qizi
GulDPI "O'zbek tili va tillarni o'qitish" kafedrası o'qituvchisi
Email: 1993dilichka1988@gmail.com
Tel: +998996311312

Annotatsiya Mazkur tadqiqot rus va o'zbek tillaridagi "ko'z" konseptining qiyosiy jihatdan reprezentatsiyasini o'rganishga bag'ishlangan. "Ko'z" konsepti insonning psixologik, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim ahamiyat kasb etuvchi universal tushunchadir. U turli tillarda lingvokognitiv va lingvokultural xususiyatlarini aks ettiradi. Tadqiqotda "ko'z" konseptining rus va o'zbek tillaridagi verbal vositalar orqali ifodalanish usullari, mazmuniy qatlamlari, frazeologik birliklari, metaforik hamda metonimik ma'nolari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, "ko'z"ga oid iboralar va so'z birikmalarining semantik maydoni, ularning milliy-madaniy xususiyatlari tahlil etiladi. Tadqiqot natijasida "ko'z" konseptining rus va o'zbek tillarida umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlanib, tillarning madaniy va kognitiv qarashlari qanday farqlanishi va o'xshashligi namoyon qilinadi. Bu esa ikki til va madaniyat o'rtasidagi lingvistik bog'liqlikni va tafovutlarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. Mazkur ish tilshunoslik, madaniyatshunoslik hamda tarjimashunoslik sohalariga oid nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, til o'rganuvchilari va mutaxassislar uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ko'z konsepti, qiyosiy tahlil, verbal vositalar, frazeologiya, metafora, metonimiya, semantik maydon, lingvokognitiv xususiyatlar, lingvokultural xususiyatlar, rus tili, o'zbek tili, milliy-madaniy o'ziga xoslik, til va madaniyat.

**ВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «ГЛАЗА» В
СОПОСТАВИТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)**

Аннотация Данное исследование посвящено сравнительному анализу репрезентации концепта «глаз» в русском и узбекском языках. Концепт «глаз» является универсальным понятием, играющим важную роль в психологической, социальной и культурной жизни человека. Он отражает лингвокогнитивные и лингвокультурные особенности различных языков. В исследовании рассматриваются способы выражения

концепта «глаз» в русском и узбекском языках с помощью вербальных средств, его семантические слои, фразеологические единицы, метафорические и метонимические значения. Кроме того, анализируются семантическое поле фраз и словосочетаний, связанных с понятием «глаз», а также их национально-культурные особенности. В результате исследования выявляются общие и уникальные черты концепта «глаз» в русском и узбекском языках, а также различия и сходства культурных и когнитивных взглядов этих языков. Это способствует более глубокому пониманию лингвистической взаимосвязи и различий между двумя языками и культурами. Данная работа имеет теоретическое и практическое значение для лингвистики, культурологии и переводоведения, а также служит ценным источником для изучающих языки и специалистов.

Ключевые слова:

концепт глаз, сравнительный анализ, вербальные средства, фразеология, метафора, метонимия, семантическое поле, лингвокогнитивные особенности, лингвокультурные особенности, русский язык, узбекский язык, национально-культурная специфика, язык и культура.

**VERBAL MEANS OF REPRESENTING THE CONCEPT OF "EYE" IN A
COMPARATIVE ASPECT**

(BASED ON THE MATERIALS OF THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES)

Usmanova

Dildora

Abdunazarovna

Lecturer at the Department of "Uzbek Language and Language Teaching"
Gulistan State Pedagogical Institute

Email: 1993dilichka1988@gmail.com

Phone: +998996311312

Annotation

This study is dedicated to the comparative analysis of the representation of the concept of "eye" in Russian and Uzbek languages. The concept of "eye" is a universal notion that plays an important role in the psychological, social, and cultural life of individuals. It reflects the linguo-cognitive and linguo-cultural features of different languages. The research examines the ways in which the concept of "eye" is expressed in Russian and Uzbek languages through verbal means, its semantic layers, phraseological units, as well as metaphorical and metonymic meanings. Additionally, the semantic field of phrases and word combinations related to the notion of "eye" and their national-cultural characteristics are analyzed. As a result of the study, the common and unique features of the concept of "eye" in Russian and Uzbek languages are identified, highlighting differences and similarities in the cultural and cognitive perspectives of these languages. This contributes to a deeper understanding of the linguistic connections and differences between the two languages and cultures. This work has theoretical and practical significance for linguistics, cultural studies, and translation studies, serving as a valuable resource for language learners and specialists.

Keywords:

concept of eye, comparative analysis, verbal means, phraseology, metaphor, metonymy, semantic field, linguo-cognitive features, linguo-cultural features, Russian language, Uzbek language, national-cultural specificity, language and culture.

Kirish

Til insonning fikrlashi, dunyoni idrok etishi va uni anglash jarayonlarida muhim vosita bo‘lib, unda madaniyat va milliy mentalitet aks etadi. Har bir tilda mavjud bo‘lgan konseptlar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy-madaniy xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. "Ko‘z" konsepti ana shunday universal tushunchalardan biri bo‘lib, u turli tillar va madaniyatlarda ko‘plab lingvistik va kognitiv jihatlarni o‘zida mujassam etadi.

"Ko‘z" nafaqat insonning fiziologik a‘zosi, balki ramziy ma’nolarda ham boy semantik maydonga ega. U ko‘rish, idrok etish, nazorat qilish, e’tibor qaratish kabi jarayonlarni anglatib, turli madaniyatlarda keng qamrovli metaforik va metonimik ma’nolarni yaratadi. Shu sababli, "ko‘z" konsepti lingvistik tahlilda ham, madaniyatlararo tadqiqotlarda ham dolzarb mavzulardan biri hisoblanadi.

Mazkur ish rus va o‘zbek tillarida "ko‘z" konseptining verbal vositalar orqali ifodalanish xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda ikki til va madaniyatda "ko‘z" konseptining qiyosiy tahlili amalga oshirilib, uning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, konseptning milliy-madaniy va lingvokognitiv qirralari o‘rganilib, tillararo bog‘liqlik va tafovutlar yoritiladi.

Ushbu tadqiqot nafaqat tilshunoslik nazariyasi uchun, balki madaniyatshunoslik va tarjimashunoslik uchun ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ikki til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Matn tarkibidagi konsept tuzilishi — matndagi asosiy tushunchalar (konseptlar) va ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni aniqlash orqali matnning semantik tarkibini o‘rganadigan lingvistik tahlil vositasi. Bu yondashuv matnning chuqur mazmunini, yozuvchining niyatini va o‘quvchiga etkazilmoqchi bo‘lgan asosiy g‘oyalarni anglashga yordam beradi.

Matn konsept tuzilishining asosiy elementlari

1. **Konsept:** Konsept — bu muayyan madaniyat va tilga xos bo‘lgan umumiy tushuncha, obraz yoki ma’no. Matn tarkibida konsept asosiy mazmuniy yukni tashiydi va turli lingvistik vositalar orqali ifodalanadi.

Matn konsept tuzilishi tahlilining ahamiyati

1. **Matnning semantik darajasini ochib beradi:** Matnda qanday tushunchalar ifodalangan va ularning asosiy g‘oyaga qanday hissa qo‘shayotgani aniqlanadi.

2. **Madaniy va ijtimoiy kontekstni tushunishga yordam beradi:** Turli madaniyatlarda bir konsept turlicha talqin qilinishi mumkin.

3. **Amaliy qo‘llanilishi keng:** Konseptual tahlil ilmiy tahlil, adabiy tadqiqotlar, sun’iy intellekt va tilni qayta ishlash texnologiyalarida qo‘llaniladi.

Dunyoning lingvistik manzarasi — bu til va madaniyat o'rtasidagi aloqani tushunishning muhim konsepti. Tilshunoslikning turli sohalarida, xususan, kognitiv lingvistika, madaniyatshunoslik, semantika va pragmatika bo'limlarida bu tushuncha dunyoqarash va insonning atrof-muhitni qanday idrok etishiga oid bilimlarni o'rganishda asosiy rol o'ynaydi. Tillar o'rtasida dunyo tasavvurining qanday farqlanishini va bu farqlarni qanday til vositalari orqali ifodalashni o'rganish, madaniyatlararo tushunishni chuqurlashtirishga yordam beradi.

M. M. Baxshiyev

M. M. Baxshiyev, til va madaniyatning o'zaro aloqasini o'rganishda, **lingvistik manzara** tushunchasini keng ko'lamda tadqiq etadi. U tilni inson tafakkurining mahsuli sifatida, dunyoqarashni ifodalovchi va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi vosita sifatida ko'radi. Uning fikricha, har bir til o'ziga xos dunyo tasavvurini aks ettiradi, chunki til nafaqat ob'ektlarni nomlash, balki odamlarning o'zaro munosabatlarini, ijtimoiy rol va qiymatlarni, tabiat va madaniyatga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. O'zbek tilida ham, masalan, turli fe'l shakllari, so'zlar va iboralar orqali atrof-muhitni, odamlar orasidagi munosabatlarni va axloqiy qadriyatlarni aks ettirish mumkin.

Sh. M. Qosimov

Sh. M. Qosimov ham o'z asarlarida tilning dunyo tasavvuri yaratishdagi o'rnini o'rganadi. U tilni madaniyatning aks-sadosi, milliy g'oya va qadriyatlarni aks ettiruvchi vosita sifatida talqin etadi. Qosimov tilning dunyo tasavvurini shakllantirishdagi o'rni haqida gapirar ekan, til orqali milliy dunyoqarashni, ahloqiy-nahiyaviy me'yorlarni ifodalash mumkinligini ta'kidlaydi. O'zbek tilidagi o'ziga xos iboralar, maqollar va idiomalar milliy mentalitetni, qadriyatlar va turmush tarzini aks ettiradi.

Z. D. Popova va I. A. Sternin

Ushbu olimlarining til va kognitiv qarashlari O'zbek tilshunosligida ham katta ta'sir ko'rsatgan. Ular **dunyoning lingvistik manzarasini** til orqali kognitiv, madaniy va semantik jihatlarni aks ettiruvchi muhim tushuncha sifatida izohlaydilar. Popova va Sternin, kontseptualizatsiya jarayonining, tilga oid dunyo tasavvurini shakllantirishdagi o'rnini tahlil qilishgan. O'zbek tilida ham, ma'lum bir kontseptsiya yoki tasavvur til birligi orqali qanday aks ettirilishi mumkinligi ko'rib chiqiladi.

A.P. Babushkinning kontseptsiya tipologiyasi

Babushkin kontseptlarni tasniflash uchun turli nazariy tuzilmalarni taklif qilgan, ular:

1. **Kontseptsiya-freymlar:** Ob'ektlar va hodisalar haqidagi bilimlarni tuzilgan shaklda aks ettiradi. Masalan, "ko'z" haqida bilimlar odamning tasavvuri, rang, shakl kabi elementlar orqali ochiladi.

2. **Kontseptsiya-sxemalar:** Fazoviy yoki mantiqiy tuzilmalarni aks ettiradi. "Ko'z" sxemasi jismoniy shakli (dumaloq yoki ovalsimon) va vazifasi (ko'rish) bilan bog'liq tasavvurlarni o'z ichiga oladi.

3. **Kontseptsiya-giperonimlar:**

- **Sxematik giperonimlar:** Ma'lum tasvirga ega bo'lgan tushunchalar.

○ **Mantiqiy giperonimlar:** Tasvirlashdan ko‘ra mantiqiy tarzda belgilanuvchi tushunchalar.

Masalan, "*ko‘z*" giperonimi "*idrok qilish vositasi*" sifatida mantiqiy talqinni o‘z ichiga oladi.

4. **Kontsepsiya-insaytlar:** Ob'ektni yangi bilim yoki kutilmagan tushuncha orqali ochib berish.

5. **Kontsepsiya-senariylar:** Harakatlar va hodisalar ketma-ketligini ifodalaydi (masalan, "*ko‘z bilan biror narsani kuzatish jarayoni*").

Matnning kontseptual tuzilishining asosiy jihatlari

Kontsepsiya Markaziy tushuncha sifatida:

➤ kontsepsiya — bu hodisa haqidagi umumlashtirilgan bilim yoki tushunchani aks ettiruvchi aqliy birlikdir. Matnda tushunchalar so'zlar, iboralar, metafora yoki belgilar orqali ifodalanadi. Masalan, "erkinlik" tushunchasi matnda "mustaqillik", "Iroda", "huquq" kabi so'zlar orqali ifodalanishi mumkin.

Kontsepsiyalar ierarxiyasi: kontseptual tuzilma asosiy (dominant) va ikkilamchi tushunchalarni o'z ichiga oladi:

Asosiy tushunchalar matnning asosiy mavzusini aks ettiradi.

Ikkilamchi asosiy tushunchalarni aniqlaydi, to'ldiradi yoki rivojlantiradi. Masalan, inson haqidagi matnda "tasvirlash" asosiy tushuncha bo'lishi mumkin va "*ko‘z*", "*til*" ikkinchi darajali bo'lishi mumkin.

Semantik aloqalar: matndagi tushunchalar mantiqiy, assotsiativ yoki semantik munosabatlar bilan bog'liq:

Mantiqiy aloqalar-sabab va natija, qarama-qarshilik, o'xshashlik.

Assotsiativ aloqalar-tasvirlar, metaforalar, uyushmalar.

Semantik aloqalar-sinonimiya, antonimiya, giperonimiya va boshqalar.

Kontseptual tuzilmani modellashtrish: matnni tahlil qilish uchun tadqiqotchilar tushunchalar va ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadigan kontseptual sxemalar yoki xaritalarni yaratadilar. Bu matn ichidagi ma'nolar qanday tashkil etilganligini tasavvur qilishga yordam beradi.

Matnning kontseptual tuzilishini tahlil qilish bosqichlari:

Asosiy tushunchalarni ajratib ko'rsatish: matnning Markaziy va ikkilamchi tushunchalari aniqlanadi. Buni takrorlanadigan so'zlarni, kontekstni va tematik yo'nalishni tahlil qilish orqali amalga oshirish mumkin.

Semantik vakillikni tahlil qilish: tushunchalar ma'lum leksik-semantik birliklar orqali ifodalanadi, masalan:

- To'g'ridan-to'g'ri belgilash (masalan, "*Ko‘z*").

- Metaforik foydalanish (masalan, "*ko‘ngil ko‘zi*").

- Kontsepsiyalar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish: kontsepsiyalarning o'zaro ta'siri usullari, ularning matn ichidagi o'zaro ta'siri o'rganiladi:

- Tushunchalar bir-birini qanday rivojlantiradi?
- Qaysi munosabatlar ustunlik qiladi (kontrast, qo'shimcha, tushuntirish)?

Kontseptual tuzilmani talqin qilish: matnning pragmatik jihatlari hisobga olinadi:

Kontseptual tuzilmani tahlil qilishning amaliy ahamiyati

Matnning ma'nosini tushunish: asarning yashirin va aniq ma'nolarini chuqurroq tushunishga imkon beradi.

Matnning kontseptual tuzilishi uning mazmunini yaxlit tizimga birlashtirgan semantik "ramka" dir. Uni o'rganish matnning qanday tashkil etilganligini, u qanday g'oyalarni etkazishini va bu g'oyalar bir-biri bilan qanday munosabatda bo'lishini tushunishga yordam beradi.

Metodologiya (Methods)

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

1. **Mavzuviy aniqlash:** matndagi asosiy konseptlar va ular bilan bog'liq elementlarni ajratib olish.

2. **Qiyosiy tahlil:** rus va o'zbek tillarida "ko'z" konseptining verbal ifodalarini o'zaro taqqoslash.

3. **Frazeologik tahlil:** konseptning metaforik va frazeologik foydalanish imkoniyatlarini tadqiq qilish.

4. **Pragmatik tahlil:** verbal vositalarning ijtimoiy va madaniy kontekstlarda qanday ishlatilishini aniqlash.

Natijalar (Results)

Tadqiqot davomida quyidagi natijalar aniqlandi:

1. Universal xususiyatlar

- **Asosiy ma'no:** har ikkala tilda "ko'z" konsepti vizual organ sifatida qo'llaniladi.

◦Ruscha: *Его глаза сияли радостью* (Ko'zlari quvonchdan porlab turardi).

◦O'zbekcha: *Ko'zlari qizil, u kechasi uxlamagan edi.*

- **Metaforik ma'no:** "ko'z" konsepti diqqat, nazorat va hissiyotni ifodalaydi.

◦Ruscha: *На глазах у всех это произошло* (Bu hammaning ko'z oldida sodir bo'ldi).

◦O'zbekcha: *Hamma narsa uning ko'z oldida bo'lib o'tdi.*

2. Madaniy xususiyatlar

- Rus tilida "глаз" ko'pincha umumiy hissiy holatni tasvirlashda qo'llaniladi.

◦Masalan, *глаза горят* (ko'zlar yonmoqda) iborasi insonning ichki ehtiros va energiyasini ifodalaydi.

• O'zbek tilida esa "ko'z" konsepti diniy va irim-sirim mazmunlarga ega bo'lib, "ko'z tegmasin", "yomon ko'z" kabi iboralar bilan namoyon bo'ladi.

3. Frazeologik o'xshashlik va farqlar

- **O'xshashlik:**

◦Ruscha: *держат в поле зрения* (e'tibor doirasida ushlab turish).

◦O'zbekcha: *Ko'z ostida saqlamoq.*

- **Farqlar:**

- Ruscha: *ни в одном глазу* (umuman sezmaslik).
- O‘zbekcha: *Ko‘z qondi* (biror narsadan qoniqish).

Muhokama (Discussion)

Kontsepsiya til va madaniyatning o‘zaro aloqasini o‘rganishda markaziy o‘rin tutadi. "Ko‘z" kontsepsiyasi orqali rus va o‘zbek madaniyatlarining o‘ziga xosliklarini tahlil qilish mumkin.

- Rus madaniyatida "ko‘z" bilim va anglash vositasi sifatida aks etsa,
- O‘zbek madaniyatida u nazorat, e‘tiqod va axloqiy qadriyatlar bilan bog‘lanadi.

Shunday qilib, kontseptlarni tahlil qilish madaniy birliklarni tushunishga, tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo‘yicha muhim nazariy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Konsept tahlili foydaliligi

- Matnning chuqur ma‘no qatlamlarini tushunishga yordam beradi.
- Madaniy, ijtimoiy yoki kontekstual omillar ta‘sirini aniqlaydi.
- Yozuvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi semantik bog‘lanishni aniqlaydi.
- Tilni qayta ishlash va sun‘iy intellekt texnologiyalari uchun matnni tahlil qilishning asosiy usulidir.

Bu yondashuv lingvistik tahlilni semantik va pragmatik darajada amalga oshirishga imkon berib, tilshunoslik, adabiyotshunoslik va hatto sun‘iy intellekt sohalarida ham qo‘llaniladi. Matnning kontseptual tuzilishi-bu matn tarkibini tashkil etadigan va uning asosiy g‘oyasini etkazadigan o‘zaro bog‘liq tushunchalar (tushunchalar) tizimi. Tilshunoslikda u matnning semantik asosi sifatida qaraladi, uning semantikasi va semantik aloqalarini shakllantiradigan asosiy elementlardan iborat.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, "ko‘z" konsepti har ikkala tilda lingvistik va madaniy jihatdan keng ma‘nolarni o‘z ichiga oladi. Rus tilida konsept asosan hissiy holatlar va inson ichki dunyosini ifodalash uchun ishlatiladi, o‘zbek tilida esa u ko‘proq diniy va axloqiy ramzlar bilan bog‘liq. Frazologik birliklarning xilma-xilligi esa har bir tilning o‘ziga xos madaniy kontekstini aks ettiradi.

Xulosa va tavsiyalar (Conclusion and Recommendations)

"Ko‘z" konsepti rus va o‘zbek tillarida o‘ziga xos semantik boylikka ega bo‘lib, madaniy o‘ziga xosliklarni aks ettiruvchi verbal vositalar orqali ifodalanadi. Qiyosiy tahlil mazkur konseptning universal va milliy jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Tavsiyalar:

1. Boshqa konseptlar (masalan, "yurak", "qo‘l") bo‘yicha qiyosiy tadqiqotlarni davom ettirish.
2. Frazologik birliklarning kontekstual talqinini chuqurroq o‘rganish.
3. O‘zbek tili leksikografiyasida ko‘z konsepti bilan bog‘liq yangi iboralarni sistemalashtirish.

ADABIYOTLAR

1. Ахманова, О.С. *Лингвистическая энциклопедия*. Москва, 2004.
2. Авазова, Н. *Ўзбек тилидаги концептуал таҳлил усуллари*. Тошкент, 2019.
3. Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва, 1986.
4. Radovanović, M. *Language and Culture Interactions*. Belgrade, 2015.